

JÓKAI MŰVEINEK LENGYEL ALAKJAI

NACSÁDY JÓZSEF

Dolgozatunk címe első pillanatra talán külsőleges, alkalmi érvényű vizsgálódási szempontnak látszik; olyannak, amely elvi kérdések vonatkozásában kevésbé termékeny. Aminthogy egészen természetes, hogy egy író művei szereplőinek nemzeti hovatartozás szerinti csoportosítása önmagában mellékes szempontok indokolatlan hangsúlyozásához vezethet, könnyen öncélú játék, vagy éppen nemzeti elfogultság érvényesülésének eszközévé lehet.

A kérdés vizsgálata csak abban az esetben lehet valóban termékeny és hasznos, ha az részint nem vezet a művek lényeges eszmei-politikai problémái jelentőségének csökkentéséhez, részint pedig a művek szereplőinek nemzeti hovatartozás szerinti szemügyrevételét az író nemzet- és történet szemléletének gondos mérlegelése, s ha szükséges, kritikája közben végzi. Így is vitatható, hogy van-e értelme az akár csak módszertani szempontból is kiemelt nézőpont alkalmazásnak s nem termékenyebb-e az általános eszmei-művészi kérdések felől nyúlnia a részproblémákhoz.

Meggyőződésünk azonban, hogy egyik vonatkozásban Jókairól lévén szó, a másikon pedig lengyelekről, szempontunk nemcsak hogy valóságos, komoly probléma vizsgálatát tűzi ki feladatul, hanem számos vonatkozásban Jókai műveinek jobb megértéséhez, írói-emberi arculata megvilágításához is hozzájárulhat. Az ilyenfajta problémafelvetés ugyanis elsősorban eszmei-világnézeti kérdésekre irányítja a figyelmet. Nos, ha tekintetbe vesszük, hogy a „lengyel kérdés” a XIX. század folyamán európai és — elsősorban — magyar vonatkozásban a szabadság, a nemzeti függetlenség kérdésével való szembenézést jelentette; ha arra gondolunk, hogy a társadalmi forradalom és a nemzeti szabadságharc sajátosan összefonódott jelentkezése osztályellentéteket és vélt vagy valószínűsíthető nemzeti érdekeket ellentmondásba bonyolító, vagy összeegyeztetni akaró törekvések megoldatlan komplexumát idézte fel, elképzelhető, hogy szempontunk bőséges alkalmat nyújt valóban jelentős irodalmi, írói-világnézeti kérdések felvetésére és szerencsés esetben valamivel hozzájárulhat megoldásukhoz is.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy éppen Jókai Mór az a magyar regényíró, akinek műveiben — ha többnyire csak közvetve is — a legsűrűbben kerül elő a „lengyel kérdés”; nála, akinek egész életművén végigvonult az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc problematikája s aki meg-megújuló erőfeszítéseket tett, hogy önmaga és nemzete számára tisztázza azokat a kérdéseket, amelyeket kora politikusai hol könnyen megoldhatónak, hol véglegesen elintézettnek, esetleg elavultnak tekintettek. Jókai — különösen élete vége felé,

amikor a „nagy idők“ szinte már egyetlen élő tanújának tekinthette magát — különös aggályossággal és tiszteletre méltó felelősségérzettel nyúlt az általa sem maradéktalanul megoldottak, sem idejétmúltak nem tekintett kérdésekhez, lépten-nyomon összekapcsolta az őt joggal égető „magyar kérdés“-t a lengyel.

Úgy látszik tehát, hogy sem a XIX. század magyar irodalma, sem Jókai eszmei-írói fejlődése megítélésének szempontjából nem érdektelen a nagy regényíró lengyel alakjainak vizsgálata. Amikor erre a feladatra vállalkozunk, egyben örömmel igyekszünk erőnkhez mérten szolgálni annak a baráti kapcsolatnak az erősítését, amely a lengyel és magyar népet, sok évszázados, értékes hagyományt folytatva, napjainkban is összefűzi.

I.

A szabadság vándormadarai

Amint Jókai életének legelhatározóbb élménye az 1848-as magyar forradalom és az azt követő szabadságharc, úgy a lengyel néphez és szabadságmozgalmaihoz való viszonyát is az 1848—49-es események határozzák meg. Kétségtelen azonban, hogy Jókai lengyelek iránti rokonszenvének kialakulásában nem a magyar szabadságharcban önfeláldozóan küzdő lengyel hazafiak magatartásának hatása a kezdőpont.

1830—31-es lengyel felkelés és szabadságharc hazánkban az egész országot átfogó szimpátia-mozgalmat keltett. Köztudomású volt az, hogy Lengyelország felszabadításában a lengyel emigráció számít is erre a szimpátiára, sőt, nemcsak a lengyel emigráció tekintett jogos reményekkel a magyar társadalom felé, hanem komoly — és ugyancsak jogos — aggodalmakat tápláltak a magyarság magatartását illetően mindazok, akik esetleges újabb lengyel felkelés lehetőségével számolva, igyekeztek minden megtenni annak megakadályozására. (Lásd részletesen Kovács Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon* 1959.)

Tehát Jókai már kora ifjúságában megtanulta tisztelni, becsülni az Európa csodálatát kivívó lengyel népet abban a magyar középnemesi honorácior társadalmi körben, amelynek maga is tagja volt s amely segélyakciókat szervezett a lengyelek megsegítésére, Metternich intézkedései ellenére befogadta, bújtatta a menekülteket, amelyik a megyegyűléseken nagyszerű szónoklatokban tett hitet a lengyel néppel való együttérzése mellett. A komáromi Jókai-házban tanulta meg az akkoriban oly kedvelt lengyel szabadságdalokat is, amelyeket később műveiben is gyakran idézett.

Később a politikai életbe lépve a rajongó gyermeki csodálat és tisztelet nála is — mint a magyar ellenzéki politika szinte minden alakjánál — politikai programjának szerves alkotóelemévé növekszik, mint a magyar és lengyel szabadság ügyének magától értetődő összefüggése. „A lengyel szabadságharc eleven emléke összefonódott a magyar ellenzéki politika függetlenségi törekvéseivel, sarkallója lett az ellenzéki mozgalomnak, tömörítette az ország függetlenségéért harcoló erőket.“ (Kovács E. i. m. 129. l.)

A „Közvélemény asztalá“-nak politikai elképzelései között is ott szerepelt „Lengyelország helyreállítása“ — „Magyarország függetlensége, önálló-

sága“ mellett, mint egymástól elválaszthatatlan két célkitűzés, ahogyan Jókai maga írja *Az én életem regényében* (43. l.).*

Ilyen előzmények után magától értetődik, hogy Jókai 1848-ban rajongva fogadta a hozzánk érkező lengyeleket. Erről tanúskodnak például a krakkói menekültek érkezése alkalmából írott cikkei a „Charivari“-ban.

1848 szeptemberében, amikor a magyar szabadság ügye, a forradalom vívmányai veszélybe kerültek, írta romantikus pátoosszal: „A szabadság vándorai mindenütt feltalálják egymást... Talán a te földed lesz az, én hazám! mely hivatva van arra, hogy vérral kereszteltessék meg s jövődő neve *minden szabad népnek hona* legyen... Országodnak szívében, fővárosod utcáin naponta harci zene mellett idegen férfiak fegyveres csoporti vonulnak, fiaid táborába sietve.

Lengyelek, olaszok, tyrolók, franciák, németek esküsznek szent zászlóid háromszíne alá.

Kiket kiűzött minden országból a koronás önkény, itt jönnek össze, ide vonja őket szabadságunk közös veszedelme, a közös elkeseredés.

Tehát itt jönnek össze a vándormadarak...

Tehát itt lesz a véres oltár, melyen vagy a szabadság hősei, vagy annak zsarnokai fognak megáldoztatni.“

Nincs pontos tudomásunk arról, hogy ezt a fiatalos, romantikus lángolást a „szabadság vándormadarai“ iránt (akik közül bizonyára nem véletlenül említette elsőnek Jókai a lengyeleket!) milyen mértékben fűtötték személyes ismeretségek, esetleg baráti kapcsolatok. Jókai több, ez időre vonatkozó írásában említi, hogy beszélt egy-egy lengyel szabadságharcossal, vagy hallotta egyiküket-másikukat beszélni. Az bizonyosnak látszik, hogy a Petőfi—Bem viszonyhoz hasonló, bensőséges kapcsolat egyikükhöz sem fűzte. Mégis, a gyermekkor emlékeiből táplálkozó elvont rajongás tárgya kézzelfogható, tapasztalható közelbe került Jókaihoz, s a vitéz lengyel harcosok hőstettei hamarosan, szinte szeme láttára váltották valóra azokat a legendákat, amelyeket a reformkor udvarházaiban, kúriáiban s bizonyára a komáromi Jókai-házban is, széltében meséltek.

A lengyel légio csodálatos hősiessége, halált megvető bátorsága a tápióbicskei, a szolnoki csatában, még visszavonulás idején sem lankadó harci kedve, a krakkói diákok hetyke csatadala (amit többször idéz és le is fordít) felejthetetlen élmények maradtak s számos művének vissza-visszatérő motívumává lettek. Petőfi kissé szűkszavú, Bemre vonatkozó sorai mellett Jókainak köszönhetjük a legnagyobb szerűbb Bem-portrét a magyar irodalomban (*Csatáképek: A kis szürke ember*, illetve: *Az én életem regénye: Bem apó*), amelyben „Osztrolenka hőse“ eposzi alakká magasztosul s ugyanakkor mélységesen, megindítóan emberi, egyszerű marad.

A jászfényszaru (turai) ütközetről Jókai Szegeden hallott Degré Alajos-tól, aki maga is részt vett abban. Degré elbeszélésére így emlékezik évtizedek múlva is Jókai: „A forradalmi (lengyel) dzsidások a cári ulánusokkal kerültek szembe: hasonló fegyverzetűekkel. A mi lengyeleink parancsnoka volt Thworniczky ezredes, aki a roham előtt átadta a vezényletet a csapatjában közlegényként szereplő Dembinszky altábornagynak s arra ő vette kezébe

* Utalásaink a Nemzeti Kiadás, illetve a Hátrahagyott Művek köteteinek lapszámaira vonatkoznak.

a közlegényi fegyvert, a dzsidát s előre rohant az ellenség közé: „megálljatok, majd én tanítlak meg, hogyan kell a pikával dolgozni!” S egymaga kilenc muszka ulánust leszúrt a viadalban.“ — Az ilyen nemes pátoszú romantikus gesztusok lelketrázó nagyszerűsége melegítette át úgy Jókai szívét a lengyelek iránt 1848—49-ben, hogy bennük az eszményi szabadsághős tökéletes megtestesülését látta. Még a hadivállalkozásaiban meglehetősen balszerencsétől kísért Dembinszky neve mellől sem engedi el a „hős lengyel” titulust. (*Az én életem regénye* 127—128. l.)

A lengyel szabadságharcosoknak ez a glorifikálása jelentkezik például olyan formában is, hogy a magyar honvédek által végrehajtott hadított hősi voltát egy „ősz lengyel őrnagy” elismerő szavainak idézésével bizonyítja. (*Csataképek: A két menyasszony.*)

Nem vitatjuk, hogy Jókai szabadságharcunkról szóló műveiben a magyar honvédek, a veressipkások, a huszárok, a magyar tábornokok (köztük később Görgey is) hasonlóképpen eposzi hőökké lesznek. Az író szemében azonban a lengyelek már azzal a többlettel rendelkeznek, hogy idegen létükre ontják vérüket valóban halált megvető bátorsággal hazánk szabadságáért. És amíg magyar alakjainak hibáit, emberi gyarlóságát is ismeri, a hozzájuk képest kevesebbet szerepelt lengyeleknek több jut a szinte mítikus vonásokból s Jókai elhallgatja azt a nyilvánvalóan általa is ismert tényt, hogy a Magyarországra érkezett lengyelek között is támadtak nézeteltérések, elsősorban az arisztokratikus orientációjuk és a republikánus érzelműek között. (Lásd pl. Bem konfliktusát honfitársaival, illetve Wisocky és Dembinszky nézeteltérését a lengyel légio ügyében. — Részletesen *Dívéki Adorján: Magyarok és lengyelek a XIX. században*, 1919., 19—78. l.)

Igy lesz döntővé a szabadságharc Jókai és a lengyelek viszonyában, olyannyira, hogy majd amikor *A jövő század regényében* az európai politika száz év utáni fejleményeit igyekszik bemutatni, Tatrangi Dávid legfontosabb békefeltétele a démoni Alexandra asszonnyal szemben a lefegyverzés után Lengyelország helyreállítása lesz és amikor utolsó, a szabadságharcra is foglalkozó hosszabb regényét, *A mi lengyelünket* írja, főhőséül éppen azt a lengyel tisztet választja, akiről a turai ütközetből érkező Degrétől hallott.

A magyar szabadságharc idején Jókai a „szabadság vándormadarai” legkiválóbbjainak a lengyeleket ismerte meg, akik 1831-es hősi vállalkozásuk hírét öregbítették honvédségünk oldalán vívott, helytállásban, halálmegvetésben példamutató harcaikban, akik mindhalálig hívek a szabadság eszméjéhez, önfeláldozók, következetesek, rendíthetetlenek.

Ez az a nézőpont, amely lényegében meghatározza Jókai lengyel alakjainak jellemét.

Eltekintve az 1848-ban megkezdett *Szomorú napoktól* (amelyben szintén szerepel lengyel regényalak, de a művet csak 1856-ban fejezte be Jókai), első szabadságharc utáni alkotásában, *A gyémántos miniszterben* már ott találjuk a talpig becsületes lengyel hazafit, aki bár nyomorog, nem hajlandó becstelen ügyek leplezőjévé válni, inkább eladja gyermekei utolsó ruhásműit is, mert „lengyel vagyok s a lengyel becsület tiszta!” — Ennek a becsületére kényes, név szerint nem is említett lengyel emigránsnak az alakja az egyetlen pozitív, elvi szilárdságot mutató egyéniség az egész elbeszélésben a zavaros, határozatlan magyarokkal szemben. Egyébként teljesen az író

kitalálása, mert például amikor *Az én életem regényében* naplószerűen megemlékezik a „gyémántos pör“-ről (81—93. l.), egyetlen szót sem ejt a sokgyermekes, nyomorgó lengyel állítólagos szerepéről. Minden jel arra vall, hogy Jókai kontrasztként állította be művébe a rettegett magyar rendőrmiszterrel is ujjat húzni merő lengyelt, felismerhetően nem csekély szemrehányással a Madarásznak Jókai szerint behódoló, őt kiszolgáló, kényszerből vagy haszonlesésből cinkosává szegődött magyarokkal szemben.

Íme, amikor az írónak szilárd jellemre, megvesztegethetetlen egyéniségre, bátor és becsületes emberre van szüksége műve mondanivalójának alátámasztásához (még ha tudjuk, hogy ez a mondanivaló legalábbis félreértés és rágalmakon alapszik is) — azt lengyellé teszi, hiszen számára hűséget, becsületet, bátorságot, a civakodó, korrumpálható, sőt elvetemült magyarokkal szemben, a lengyelek testesítenek meg, akik elveikért száműzetést, nyomort is hajlandók vállalni.

Már itt szükségesnek tartjuk utalni arra a mozzanatra, amely a téma elfogult, szélsőséges beállítása következtében rendkívül feltűnő *A gyémántos miniszterben*. A fiktív lengyel alak elsősorban *morális* ellentétpárja a „flamingók“ rettegett vezérének s mintegy azt sugallja, hogy morál és szélső-radikális politika nem egyeztethető össze. A „gyémántos miniszter“ előképe minden későbbi, Jókai által rikító színekkel, céltudatos karikírozással, gyakran megvetéssel rajzolt olyan regényalaknak, aki a forradalmat konjunktúra-lehetőségként használva fel a fellendülés időszakában a radikálisokkal tart, ha fordul a kocka, azonnal, hitványul, de kétségtelen ügyességgel fordít köpönyegén s előfordul, hogy a szabadságharc bukásakor a nyílt árulásig, az elnyomó rendszer besúgója szerepének aggálytalan vállalásáig aljasul.

Távol áll tőlünk azt állítani, hogy Jókai a forradalom szélső baloldalát egyértelműen azonosította volna a baloldalhoz csapódó álradikálisokkal, elvtelen köpönyegforgatókkal. Ebben már Vasváry és Petőfi kegyelettel őrzött emléke is megakadályozta. (Lásd *A gyémántos miniszter* 1875-ös kiadásához fűzött jegyzetét, Hátrahagyott Művek VI. k. 268—271. l.) Vitathatatlan azonban, hogy bármily nagy tisztelettel adózott is a forradalmi radikalizmus haláláig elvhű képviselőinek, ez a tisztelet elsősorban a következetes elvhűségnek szólt s nem jelentette a forradalmi radikalizmusnak az igenlését. Azzal pedig, hogy a 48—49-ben látott konjunktúra-forradalmárok után mintázott alakjait minden szabadságharcra foglalkozó művében felvonultatja (*A gyémántos minisztertől* kezdve a *Politikai divatokon* és az *Akik kétszer halnak* megen keresztül egészen *A mi lengyelünkig*), akarva-akaratlan Petőfire és Vasváryra is árnyékot vet, illetve úgy tünteti fel őket, mint akik emberségükben nagyobbak voltak elveiknél, amelyek lehettek ugyan szép és ideális utópiák, hanem gyakorlati megvalósításuk — Jókai szerint — kikerülhetetlenül az elvtelenség tobzódását, önző, egyéni érdekek előtérbe kerülését eredményezi.

Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a gúnyolt álforradalmárokkal Jókai lengyelt állított szembe. Számára ugyanis a lengyel fogalma az *eszményi szabadságharcossal* azonosult, akinek forradalmisága a március 15-i „Tizenkét pont“-tal éri el végső határát. Mellőzve a „lengyel kérdés“ szociális vonatkozásait, az 1846-os galíciai eseményekben is a „pálinka és a rongy“ infernális erőit látta a cári gonoszság uszítására megmozdulni, ahogyan ezt *A jövő század*

regényében is lejátszatja majd. (Hasonlóképpen állítja be a *Kőszívű ember fiaiban* a bécsi proletármegmozdulást!)

Mindez szerves tartozéka Jókai liberális-nemesi gondolkodásmódjának, amely az ellentmondásosan összetett „lengyel kérdés“-ből a lengyel nemesség haladó, hazafias rétegének irányával érez együtt s az tény, hogy a magyar szabadságharc is a heterogén lengyel emigráció eme oldalával érintkezett első-sorban. Jókai lényegében Kossuth e kérdésben kialakított politikájának útján járt, amely tervszerűen irányult a hazánkban tartózkodó lengyelek csoportjai közti ellentétek, nézeteltérések maximális háttérbeszorítására, a súrlódások lehetőségének elkerülésére. (Lásd Divéki i. m. 44—52. l.)

A gyémántos miniszter említett ellentétpárja még meglehetősen durva, árnyalatlan expozíciója Jókai kialakuló félben levő forradalom és szabadságharc szemléletének; annak gondolatilag és művészileg is elnagyolt, félig publicisztikai, félig szépirodalmi tükörképe. Később azonban gyakran előkerül ez az ellentétpár és mutatis-mutandis, állandó kísérőjelensége lesz Jókai regényeiben a lengyel alakok szerepeltetésének.

A *Csataképek* — mint Sőtér István írja *Jókai útja* című tanulmányában — „egy hősi, már álomszerűnek tetsző közelmúlt“-ról szóló, balladás, rap-szódias novelláiban is meg-megjelennek a lengyel szabadságharcosok (*Az elvesztett neje, A kis szürke ember, Nomen est omen*). Ezekben írja meg Jókai Bem már említett apoteózisát, itt méltatja a krakkói diákok csodálatos hősiességét: „A kis csapat ellentállása nélkül az egész vert sereg semmivé tétetik. Ők egyedül tartották föl az üldöző hadsereget, melynek tízannyi ember egy óráig sem állt ellent.“ (59—60. l.) Itt említi meg, hogy a hevesfejú, meg-gondolatlan Perczel tábornokot hogyan menti meg az előrelátó Dembinszky a móri csatavesztés után újabb ballépéstől (174—177. l.). Egyik helyen oszt-rák hadseregbe sorozott lengyel gránátosokkal is találkozunk, akik átszöknek a magyarokhoz (71. l.). E kötet arányaiban jól kifejezésre jut, hogy Jókai minden lengyelek iránti elismerése, hősiességük romantikus dicsőítése mellett is természetesen a magyarokat tekintette a szabadságharc legjobb katonáinak, soraikból kerültek ki a diadalmas és tragikusan bukó hősök. A lengyelek lehettek mintaképei minden férfias erénynek, a nagy ügy elsősorban mégis magyar ügy volt s a lengyel hősök csupán mellékalakjai ennek az eposzi küzdelemnek és nyomasztó tragédiának.

Lengyel alak (kivéve a már említett *A mi lengyelünket*) jóformán csak egyetlen műben emelkedik a főszereplővel egyenlő rangra s jut mindenkinél fontosabb szerephez a cselekmény során: a *Szomorú napokban*. Ennek a jel-legzetesen romantikus regénynek a legromantikusabb alakja a lengyel Kamienska grófnő, aki álöltözetben jelenik meg az expozíció után. És alig indul meg a tulajdonképpeni cselekmény, minden a tragikum felé rohan. Egyetlen szereplő lát csak előre jóformán mindent s van ilymódon lehetősége az elháríthatatlannak látszó végzet útjába állni, s ez Kamienska. Versenyt fut a tragédiával s a romantikus kalandregények hagyományaihoz híven, az utolsó pillanatban érkezik, mint szabadító, akinek erélye, furfangja, mindenkit magával ragadó egyénisége menti meg a regény arra érdemes szereplőit a legborzalmasabb haláltól. Kamienska a szerelmi hűség megtestesítője is, akit a regény szinte új Fidélióként mutat be. Szerelmese megmentésének érdekében mindenre kész, hallatlan testi- s lelkierővel, elképesztő találékonysággal lát

céljának megvalósításához. (Pl.: olyan férfi-álruhát visel, amely megtéveszt egy orvost és egy nőt is, lovagol, vív, kedvesét két halálosan biztos pisztoly-lövessel menti meg!) Első jelentkezése azoknak a Jókai-hősöknek, amelyek szerepeltetéséért annyi szemrehányást volt kénytelen elviselni az író. Női változatban Kamienska mindenestre egyedülálló. A hozzá hasonlóan férfias, a démonisáig erőselekkű Jókai-hősnők általában gonosz szenvedélyek megszállottjai. Kamienska inkább a Világosi Ilonka (*Szezelem bolondjai*), illetve a Laborfalvi Róza után mintázott Hargitay Judit (*Politikai divatok*) féle nőalakok előképe, azoknál jóval szélsőségesebben ábrázolva s csak a Péterfy Jenő által ironikusan jellemzett férfi Jókai-hősökhöz mérhető. — Az író nem pusztán fantáziájára támaszkodva alkotta meg Kamienska alakját. Egyhelyütt azt mondhatja vele, hogy ő „a hirhedett Kamienska Mária, aki nem most van először csatában“ (214. l.). Mivel a regény cselekménye az 1831-es kolera-lázadás idején játszódik, magától értetődően az 1830—31-es lengyel felkelés csatáira kell gondolnunk. S valóban, Kovács Endre említett tanulmányában is találhatunk Jókait igazoló adatokat. Itt olvasható, hogy többek között Plater Emília grófnő is férfiruhában vett részt a felkelés harcaiban, s hogy Varsóban „a nők amazonok módjára csapatokat alakítanak“. E híreket a korabeli magyar sajtó is közölte. (Kovács E. i. m. 68—70. l.)

A szabadságharcosok legendás hősiességének fénye ragyog Kamienska Mária alakján, aki azonban nemcsak a szabadság eszméjéhez, hanem szerelméhez is következetesen, minden veszélyt vállalva, hűséges tud maradni. Ezzel Jókai regényhőseinek két uralkodó jellemvonását látjuk megtestesülve a lengyel grófnő alakjában. Bizonyára nem véletlen, hogy a szabadságharcban hősieken helytálló s szerelmükben szinte emberfeletti módon állhatatos Jókai-hősök első, még kiforratlan és eltúlzott, lelki motívációkat alig mutató változata lengyel. Ezzel kapcsolatban csak utalni szeretnénk arra, hogy a kor legmagasabbrendű embereszménye a romantikus hős, aki mögött a XIX. század nemzeti függetlenségi mozgalmainak, a „koronás zsarnokság“ elleni szabadságtörekvéseknek a hősi pátosza ragyog. Jókai természetesen fölé emeli ezt a hőstípust a „politizáló“, tehát a nemzeti egységet „megbontó“, a belső párt-harcokban szerepet vállaló regényalakoknak.

Ami Kamienska Móriában a szélsőséges romantika jelmezében mutatkozik meg, az a másik 1856-os Jókai-regény, *A régi jó táblabírák* Leonórájában — akinek férje Párizsban a „júliusi napokban“ esett el — realizisztikusabb köntösben jelentkezik. Ez a „beszármazott lengyel nő“ a hősie kis Tarnóczy Irén leghűségesebb barátnője, azelőtt nevelője, „most rendes gondnoka, felügyelője, mindenese...“ — A regényben először mint bőbeszédű, groteszk tünemény jelenik meg, de ő menti meg egy éhező falu népét Tarnóczy Irén élelmiszer- és ruhaküldeményével az 1846-os felvidéki nagy éhség idején, szenvedélyes szavakkal ítéli el a jobbágyait éhen pusztulni hagyó haszonbérlet, lelkes felolvasásokat tart a megyegyűlések ellenzéki beszédeit közlő hírlapi cikkekből. Minden mulatságos, mosolyogni való vonása ellenére is hűséges, tiszta, minden jóért lelkesülni kész szív, a regény főhősét ért méltatlanság egyik legszenvedélyesebb kárhóztatója.

Az 1863-as lengyel felkelés alkalmával írt *Egy lengyel történetben* (*Milyenek a nők* kötet) a nőt vészőztető zsarnok cári tábornok gyilkosává lett lengyel hazafi alakjában is a szerelmi hűség és a lángoló hazaszeretet

motívuma fonódik össze. Jellemző Jókai egyik megjegyzése a novellában: „Ez a vérrel itatott föld (ti. Lengyelország) úgy szüli a nagy jellemeket, mint a növények óriásait, ami máskor cserje volt, az most szálfá!” (101. l.)

Ugyanez az állásfoglalás tapasztalható a lengyelekről szóló, ez idő beli mintegy tucatnyi költeményében. Szenvedélyes lírai hevület jelentkezik a tekintélyes galíciai lengyel politikus, Smolka Ferencnek az 1861-i Birodalmi gyűlésben mondott lelkes magyarbarát beszéde alkalmából írott versében:

Mi jutalmat adhatunk mi?
Megtennénk magyarnak önkényt;
Ha már lengyelnek lehetni
Nem volna elég dicsőség . . .!

(Smolkához, *Költemények* I. k. 118. l.)

A cári csapatok 1863-i varsói vérengzése egész sor, balladai hangulatú költemény megírására ihleti, amelyekben megrázó, kísérteties, véres képek, rettenetes átkok jelzik Jókai szenvedélyes felháborodását. (*A muszka csak muszka* uo. 111. l., *A lengyelek fehér asszonya* uo. 228. l.) Ugyanez időből való a magyar és a lengyel nép örök barátságát szimbolizáló *Legenda* (uo. 231. l.), amelyben a két „ifjú bajnok”, a lengyel Stanissa és a magyar Rozgon vérszerződéssel pecsételik meg fegyverbarátságukat. Rozgon az orvul megölt lengyel hős mellé temetteti magát, mert „Ki magának fegyvertársat választ, Annak társát nem szabad túlélni . . .” A mennyben azután Stanissa jár közben Rozgon bebocsátásáért, de az ő szavára sem juthat oda a „kevély, büszke, szitkozódó” magyar. Stanissa a poklot is vállalja hűséges bajtársáért. Jókai ezekkel a néha talán primitív, de vitathatatlanul jószándékú költeményeivel a lengyel—magyar barátság gondolatát igyekezett ébrentartani újságiban, amelyeket az egyszerű olvasók, a magyar nép számára szerkesztett.

Megemléítésre méltónak tartjuk, hogy az 1863-as lengyel felkelésben már kiterjedt figyelme a nemesi szabadságharcos és a felkelő paraszt közötti különbségre is. (*Két lengyel menekült* uo. II. k. 30. l.) A felkelés leverése után a nemes „iszik nagyot a hazáért: Iszik pezsgőt a javából S fényes becsületszavára Jár szabadon, merre tetszik. Másik búsul hona sorsán, És a fekete kenyeret Könnyeivel öntözi; S mert rongyos, gyanús szem őrizi, — S nincsen becsületszava!”

Jókainak mindig szívügye volt a sajtószabadság. Az említett lengyel felkelést követő, ostobán szigorú cári cenzúra ellen is felszólalt (*Kriminális vallatás* uo. I. k. 124. l., *Varsói vezércikk* uo. II. k. 152. l.). Az utóbbi költeményt felhasználja a hazai cenzúra kigúnyolására is; versének alcíme: *Itt is jó!*

Legalább kétszerennyi azoknak a verseknek a száma, amelyekben csak utal a lengyel függetlenségi törekvésekre, a lengyel nép elnyomott voltára. Szinte azt kell mondanunk, hogy Jókai sohasem tudott úgy végigtekinteni az európai politikai helyzeten, hogy a lengyelek ügye mellett — ha csak egy célzás erejéig is — szót ne emeljen. (Pl.: *Kutya baj már, Nincsen tehát sehol boldog ország, Szüreti dal, Hol a legjobb most, A szegény újságírók stb., stb.*)

Az eddigiek után viszont talán meglepő, hogy a „magyar szabadságharc eposzában”, *A köszívű ember fiaiban* egyetlen lengyel szereplő sincs, sőt a krakkói diákok általunk már többször említett hősi magatartását bemutató

harci jeleneteket a bécsi halálfejes légiohoz kapcsolja az író, csak persze az osztrák diákok nem a „Jáci táci voljáci“-t, hanem a „Fuchslid“-et éneklék, miközben a visszavonuló sereget fedezve meg-megütözköznek a császári lovas-sággal. Minderre magyarázatot találunk Nagy Miklós *A köszívű ember fiai* c. tanulmányában (ITK. 1958. 2—3. sz.), amely kimutatja Jókainak az osztrák liberalizmussal kapcsolatos reményeit s részletesen elemzi a regény tenden-ciáját.

Egyik legjelentősebb, eddigi megállapításainkat módosító, más vonatko-zásban alátámasztó lengyel alakja Jókainak a *Szabadság a hó alatt*, Krizsa-novszkyja, aki a „lengyel kaszások — koszinériek — szószólója“ az „Észak-szövetségé“-ben. *A hómezők rózsái* című fejezetben fanatikus, romantikus rajongónak ismerjük meg: titokzatos, névtelen alak, halálba hurcolt vezéré-nek (Jókai szerint Valerian Lukaszynszky) hóra fagyott vércseppjeit arany-kanállal (!) gyűjti össze, a lék felett, melyen át a holttestet a vízbe lökték, imát mond s a hófürgeteg úgy takarja el szemünk elől, amint a „Bozse cos Polske“-t éneklí. A felkelést szervező „Észak szövetsége“ titkos tanácsko-zásán látjuk hamarosan viszont, ahol meglepetésünkre a titokzatos lovas mint a fanatikus rajongás leghevesebb ellenzője szerepel. Az író hidegfejú, mindennel számot vető összeesküvőnek rajzolja, aki fölé tud emelkedni tár-sainak. A szövetségben mondott hosszas beszéde részletesen megmutatja poli-tikai elképzelését és jellemének vonásait. Magatartása mögött a bukott magyar szabadságharc, az Almásy és Mack-féle összeesküvés és a már kitörésekor kilátástalan 1863-as lengyel felkelés tapasztalatai, az azokból Jókai által levont tanulság áll.

Krizsanovszky kifejti, hogy bár neki — éppen lengyel létére — a leg-több oka lenne a cári önkény, nevezetesen Konstantin nagyherceg, a lengyel alkirály elleni bosszúra, „kegyetlenkedés és semmi fantasztikus rajongás rá nem bír arra, hogy egy idétlenszülött kitöréssel még szorosabbra húzzam a kötelet, amit szét akarok tépni!“ (69. l.) És hogy ennek az elkeseredett lengyel hazafinak az érvelésében jelentős szerepet játszott Jókainak a ki-egyezőssel kapcsolatos akkori (1879!) álláspontja is, arra Krizsanovszky kö-vetkező mondata enged következtetnünk: „Nem kívánom a szabadságot azért, hogy a nemzetem elveszzen benne.“ (71. l.) — A névtelen, titokzatos, him-nuszt éneklő lovag képe szertefoszlik s helyét a „racionális“ politikus fog-lalja el, aki a rajongókat és fanatikusokat, az orvul zsarnokot ölni kész össze-esküvőket nem tartja alkalmasnak nagyszabású politikai tervek végbevételére.

Íme Jókai álláspontja a nemzeti függetlenség kérdésében az 1870-es évek végén, lengyel alakba sűrítve! Krizsanovszky konkrét tervei is hasonlóképpen Jókai ez idő beli elképzeléseiről vallanak. A haláltmegvető, lovagias, az orgyilkot aljas eszköznek tekintő, de nyílt csatában minden veszélyt vállalni hajlandó lengyel hazafi „megfontolt“ terveit egy honleányi szív olthatatlan, áldozatkész hazaszeretetére építi. Befolyása alá keríti Grudzinszka Johannát, a lengyelek egyes köreivel szimpatizáló Konstantin nagyherceg kedvesét s ráveszi arra, amire egyébként is hajlandó, hogy ti. legyen az alkirály morgana-tikus házastársa. Ezzel Konstantin megfosztja magát a trónöröklés jogától és amikor az összeesküvők elűzik majd a cárt, nem lesz jogcíme trónkövetelőként föllépni(!), stb. — A „racionális“ terv tehát alkotmányos illúzionizmusról árulkodik, ugyanakkor meglehetősen naiv.

A szenvedélyesen cselekedni kész Kamienska Mária, illetve az *Egy lengyel történet* zsarnokgyilkos hőse és Krizsanovszky, valamint Grudzinszka Johanna közti jellembeli és magatartásbeli különbségen nemcsak az írónak a lengyeliséggel kapcsolatos álláspontjában bekövetkezett csekély változások mérhetők le (megmaradt a romantikus eszményítés, csupán az aktivitás csökkenése és az erkölcs, becület kovencióira való hivatkozásnak a fokozott előtérbe nyomulása regisztrálható!), hanem közvetve a magyar függetlenség ügye vonatkozásában kialakuló véleményváltozása is. (Lásd Nagy M. i. m.)

Krizsanovszky programja végeredményben a békés, diplomáciai módszerek melletti állásfoglalás, amely csak végső argumentumként fogadja el a fegyveres harcot, ezt is csak valamilyen eszményi lovagiasság formájában. Szemmel látható, hogy bár Jókai ekkor is a legnagyobb tisztelettel adózik a szabadságharcosok hősiességének, a függetlenségi mozgalmak módszereit más-ként képzei el, mint hajdanában. Az összeesküvések értelmetlenségéről vallott felfogását bizonyítja a *Kétszer kettő négy* c. novella egyik mozzanata, amelyben a dekabrista összeesküvés is csupán mint a szabadság gondolata megszállottainak konspirációja a megfontolatlan rajongókat, a befolyásolható jellemeket értelmetlenül tűzbe hozó és vesztükbe sodró lidérc tűnik fel. A ravasz Klausner Henrik ugyanis azért hozza összeköttetésbe ellenségét, Moszkowszky Kázmért a dekabristákkal, mert tudja, hogy „minden szabad és nemes eszméért hevülő lelke nem fog ellenállni a csábításnak, mely annál erősebb, mert a legtermészetesebb forrásból ered: a szabadságért rajongó lengyelnek a hazája iránti szerelméből; a neki szánt szerep betölti nagyra vágyását“. (*Őszi fény* 44. l.)

Kimondatlanul is ott lappang Jókai ehhez hasonló témájú műveiben az a felfogás, hogy megváltoztak a viszonyok, elmúlt a nagy, hősi gesztusok ideje, hála és tisztelet a szabadságharcok hőseinek soha nem fakuló emléke előtt, de ma már ők is másképpen tennének, gondolkoznának. Nagyon jellemző korai jelentkezése ennek a véleménynek az *Ideális és praktikus* c. novella. (*Életemből* II. k. 113. l.) A korszerűen felszerelt, meghatalmazásokkal és pénzzel utazó, titkolózó angol nem tud szabads csapatot szervezni törökökből az orosz ellen. Viszont a pipával, pálinkáskulacssal, dohánnyal utazó lengyel a maga kedvesen fecsegő naivitásával, közvetlenségével csodát tesz s szabads csapatát élén hőstettet hőstetre halmoz. Jókai mindkét alakot karikatúraként mutatja be, egyikük az egyik, másikuk a másik szélsőség paródiája. Az angol az értelmetlenségig precíz, a lengyel ugyanilyen mértékben felületes, hóbortos Don Quijoteja a szabadságharc eszméjének. Az igazságnak tartozunk annak a megemlékezésével, hogy a novella végén a kopott lengyel mulatságos alakja váratlanul kilép karikatúra-mivoltából és felcillan benne valami távoli visszfénye annak a romantikus felmagasztosulásnak, amely minden kiábrándulása ellenére is megmaradt Jókaiában a szabadságharc idejéből.

A lengyel szabadságharcos alakjának ez a megváltozása függvénye Jókai már említett, a magyar szabadságharcral szembeni álláspontja megváltozásának. A *kőszívű ember fiainak* végkicsengése is jelzi ezt, majd 1875 után a Jókai-művekben a forradalom és szabadságharc gyakran már csak regényes expozícióvá, kontraszt-eszközzé, jellempróba-alkalomná, háttérre, sőt kulisszává lesz. A magyar függetlenség problémája osztrák—magyar viszony kérdésévé módosul.

II.

„Venger, polak dva bratanki: jak do szblyi, jak do szlanki!”

Szándékosan hagytuk eddig figyelmen kívül Jókai történelmi regényeinek és elbeszéléseinek lengyel szereplőit. Részint azért, mert a szabadságharc élményében kiteljesedett lengyel-szemlélet útját akartuk végigkísérni addig, amíg az lassan átalakul; részint pedig azért, mert — mint a következőkben látni fogjuk — a történelmi tárgyú művek lengyel alakjai nemcsak más korból való voltakban, hanem egyéniségükben is eltérnek a jellegzetes XIX. századi romantikus szabadsághősöktől.

Az *Egy asszonyi hajszál* s néhány kimondottan lengyel témájú mű kivételével még inkább periférikus szerepük van Jókai írásaiban s még ott sem jut számukra jelentős hely, ahol egyébként az adott történelmi helyzet erre különösen kedvező lehetőséget nyújtana az írónak. A kuruc-korról szóló művekben éppen csak említés esik róluk. (Pl. a *Szeretve mind a vérpadigban* általában a lengyel — magyar barátságról, *A löcsei fehér asszonyban* egy pillanatra tűnik csak fel „a lengyel Szoluczky”, amint Korponainé hintáját a templomba kíséri.)

A *Fráter György* lengyel szereplői közül két ravasz diplomata alakja jelentősebb. Az egyik Tomiczky krakkói főesperes, Zápolya hetyke-indulatos követe Ulászlónál, aki majd később elárulja János királyt. A másik Laszko Jeromos, a „sok fából faragott lengyel”, a „mindenféle hájjal megkent csalafinta”. Maga Zsigmond király és leánya, Zápolya későbbi felesége, Izabella — bár szerepük jelentékeny — elmosódott arcok.

A *Szép Mihály* lengyel kereskedői, utasai, hegyi kalauza, mind jellegtelen mellékfigura. Legnagyobb számmal talán az *Egy hirhedett kalandorban* találkozunk lengyelekkel. A szociánus Tregusko földesúr a vidéki magyar kurtanemesekre emlékeztet. Marinka, a leánya a Jókainál gyakran előforduló, kedves, talpraesett szerelmes leány típusa. A hajdemákok vezére, Nyedzviédz, de különösen húga, Madus, határozottabban megrajzolt egyéniségek. Madus — Kamienska Máriához hasonlóan, de jóval szelídebb változatban — a halálra ragaszkodó asszonyi hűség és gondviselés szimbólumává válik a költői „fehér galamb” motívumban. A hajdemákok ellen hadat viselő lengyel földesurak csak nevek (Siniavszky herceg, Potocky gróf). A ravasz Visznovieszky herceg és tüzesvérű felesége, Persida asszony Jókai kalandos regényeiben többször előforduló arisztokrata típusokat személyesítenek meg. Környezetük, a lengyel főnemesség udvartartásának káprázatos pompája (mint a *Kétszer kettő* négyben is) az író kritikáját váltja ki.

A *Páter Péter* Berezovszkyja részeges, rút, öreg földbirtokos, aki azonban vitézül kardot ránt szerelméért s ebben a párbajban veszti életét.

Mindezek az alakok, akiket Jókai elsősorban a felhasznált források, krónikák alapján állított be regényes történeteibe, magukon viselik a források hatását. (Ennek példáit láthatjuk még többek között *Az úrnő*, a *Házasság gyűlöletből*, *A pruthi csata*, *Bebe*, stb., stb. novellák lengyel szereplőiben.) Jókai — nagy igyekezettel akarván hiteles történelmi tárgyú műveket írni — nem változtatta meg, alig színezte, motíválta készen kapott alakjukat. Lényegében ugyanezt tapasztalhatjuk Jókainak a *Dictionnaire de l'Amour*ból vett

tárgyú regényében, az *Egy asszonyi hajszálaban* is, bár vitathatatlan, hogy itt Szobieszký János jellemének, egyéniségének kidolgozása Jókai ismert eszményítő módszerének félreismerhetetlen nyomait mutatja. Figyelemre méltó, hogy e mű befejezésében beszél legbővebben az író a lengyel—magyar barátságról, itt is lelkes pátozzsal, nemes hevülettel.

Érdekes, ahogy például *A két Trenk*ben egyes, a források által csak éppen megemlíttet lengyel epizódfigurákat gondosan megmintáz. Így Lázár-ból, a becsületes czenstochowai csaplárosból, Jankóból, a hűséges „mazúr” inasból, aki hajótörésből menti meg gazdáját, ha néhány mondattal is, de ízes genre-alakokat teremt.

Ez is azt bizonyítja, hogy ha történelmi tárgyú műveiben az író jóval kevesebb kézzelfogható jelét adja is a lengyelek iránti szimpátiájának, mint a korábban tárgyalt művekben, ez a vonzalom itt is jelen van s amikor lengyel—magyar viszonyról ejt szót, soha nem feledkezik meg a lengyelek és magyarok hagyományos jóbarátságáról, amely — mint a szállóigévé lett mondás is bizonyítja — poharazásnál vagy harcban egyaránt megnyilvánul.

Tartós személyes barátság — tudomásunk szerint — nem fűzte egyetlen lengyelhez sem (egy alkalommal járt Lengyelországban és megtekintette a vielieszkai sóbányát is). Azoknak a lengyeleknek az arcukat, akiknek nem volt köze az 1848—49-es hősi időkhöz, egyébként is nehezebb esett részletesen megrajzolni. Azokon kívül, akikkel élete során különféle ügyekben levelezett (lásd *Jan Slaski: Jókai lengyelül*, Világirodalmi figyelő 1958. 1. sz.), csupán egyetlen lengyelhez került közelebb élete során: a kis Fánihoz, akit Jókainé vett a házba. (*Az én életem regénye* 192. l.) Amint Hegedűsné Jókai Jolán írja, Fanni a forradalom után kéregetni jött hozzájuk. Szülei a zűrzavaros időkben vesztek el, apja katona volt. (*Jókai és Laborfalvi Róza* 86. l.) Talán nem tévedünk, ha a lengyel árvának valami szerepet tulajdonítunk *A tengerszemű hölgy* egyik epizódjának létrejöttében, bár a regénybeli, Krakóból Magyarországra került kislányt az anyja hozza a Laborfalvi Róza után mintázott Hargitay Judithhoz. Egyébként a regény szerint a leányka anyja éppen úgy vívódik szerelme és hazaszeretete között, (férje császári tiszt volt!), mint Johanna a *Szabadság a hó alatt*ban!

Egyetlen valóban ellenszenves lengyel alakja Jókainak Lodoiszka hercegnő a *Rákóczi fiában*. Ez a palóc dajkájától magyar nyelvet is tanult, észvesztő szépségű démon, a „Méte” szekta orgiáinak főalakja, Jókai szerint a legveszedelmesebb ellensége a fiatal Rákóczi György személyéhez fűződő magyar szabadság-elképzelések megvalósításának. Szerepe és jelleme mégsem mond ellene Jókai lengyelek iránt érzett, megkülönböztetett vonzalmának. Lodoiszka nemzetiségéből kivetkezett, a bécsi udvar legelvetemültebb klikkjéhez zuhlott arisztokrata nő, aki az érzéki gyönyöröknek és az aljas cselszövéseknek él csupán. Amikor üzelmei kiderülnek, cinkosaival együtt meglakol.

Jókai kiegészítés utáni korszakában *A jövő század regényének* már említett lengyel vonatkozásait, illetve verseit, publicisztikai írásait kell elsősorban tekintetbe vennünk, ha világosan akarjuk látni a lengyel néphez való viszonyát.

III.

A mi lengyelünk

Egyetlen olyan hazai tárgyú regénye van Jókainak, amelynek főhőse lengyel, a Pesti Hírlapban 1901-ben folytatásokban közölt *A mi lengyelünk*. A Jókai-irodalom keveset foglalkozik vele, besorolja az erőtlen öregkori művek közé. Zsigmond Ferenc csak a zsidó-keresztény vegyesházasság problémájára figyelt fel benne (Jókai 261. l.), Nagy Miklós *A kőszívű ember fiainak* elemzése során szabadságharcí jelenetei miatt említi. Sőtér István — úgy látszik — nem tekinti említésre méltónak, az írónak a *Sárga rózsza* utáni korszakát így foglalja össze: „Nem amaz alkotók közé tartozott, akik öregkorukban még nagy summázásokra, betetőzésekre képesek. Utolsó jelentős alkotásai egy szétbomló művészet tarka romjai közül emelkednek elő.” (I. m. 466. l.) — Az idézetet megelőző sorokból világosan látható, hogy Sőtér a romok közül kiemelkedő jelentős alkotásoknak elsősorban a parasztság felé orientálódó *Sárga rózsát* és a proletariátus felé forduló *Gazdag szegényeket* tartja, mint amelyek valami új felé való tájékozódásnak a jelei. Amikor ezekben — mint Sőtér megállapítja — Jókai saját osztályán kívül keresi „azokat az eszményeket, melyekről lemondani sohasem tudott”, tulajdonképpen menekül s ezzel mélységes kiábrándulását, osztályában való csalódását árulja el, romantikájának utolsó gyenge fellángolásával igyekszik átmelegíteni paraszt- és proletártémájú műveit.

Amikor fenntartás nélkül elfogadjuk, amit Sőtér a summázó betetőzés hiányáról, Jókai kiábrándulásáról, meneküléséről mond, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az öreg író legalább megkísérelte a summázó betetőzést és kiábrándulásának nemcsak menekülésével adta tanújelét, hanem a problémákkal szembenézve megírta a „kiábrándulás regényét” is. A summázás-kísérlet, a kiábrándulás regénye pedig nem más, mint az *A mi lengyelünk*. E regényben nemcsak a keresztény-zsidó vegyesházasság problémája rejlik, nemcsak a szabadságharcról, Komárom ostromának utolsó heteiről nyújtott képei jelentősek. Hogy Jókai mennyire egész életművét summázó szándékkal írta ezt a művét, az abból tetszik ki elsősorban, hogy motívumait tekintve nem is egyéb, mint a XIX. századi témájú Jókai-művek leglényegesebb problémáinak és ismert jellemeinek néhol már szinte unalmas gyűjteménye. Ami a kiábrándulást illeti, arra előljáróban elég talán egyetlen példát említenünk: a regény magyar hőse, Lippay Tihamér lényegében Baradlay Richárdként jelenik meg a regény első lapjain és úgy fejezi be életútját, mint az *Akik kétszer halnak meg* önérdkből hazaáruló, Lipót-renddel kitüntetett, pipogya Opatovszky Kornélja. — S vele szemben, szinte már roskadozva hordja széles vállain az összes előző Jókai-hősök minden erényét a lengyel Negrotin Kázmér, aki ráadásul még nem is nemes, hanem a magyar társadalomban szinte áttörhetetlen előítéletekkel elszigetelt polgár-típus: zsidó. Azonban Jókai sokkal többre törekszik, mint jólismert motívumainak mechanikus összegezésére és kiábrándulásának sem csupán az eddig mondottakból sejthető, sémászerű módon ad kifejezést. A továbbiakban erre szeretnénk néhány példát felsorakoztatni.

A regény cselekménye a már említett turai ütközet leírásával indul, amely — Perczel sikeresen szállt szembe Paskievics alvezérével, Tolsztoj

tábornokkal — a szabadságharc utolsó olyan ütközetének tekinthető, amelyben a magyar fegyverek diadalmaskodtak. Amikor Jókai ezzel megismétli *Az én életem regényéből* ismert s állítólag Degrétől hallott jelenetet, tudatosan jelképes összefüggésekbe állítja be az eseményeket: míg egyik mondatában a hét honfoglaló vezérhez hasonlítja az akkor még működő hét magyar hadsereg-csoport vezetőit, a másikon már arra mutat rá, hogy a harcedzett, jól felszerelt seregek kipróbált katonavezetői civakodva és reménytelenül hátráltak, a katonailag nem képzett tábornok „hirtelen toborzott, túl-túl fegyverzett” serege szembeállt a túlnyomó ellenséggel. Ezért „hősök harca” e fejezet címe s maga a fejezet (az utána következőkkel együtt) szerény, de félreismertetlen megismétlése *A köszívű ember fiai* nagyszerű királyerdei csatájának. Maga Jókai írja róla, hogy „olyan volt az, mint egy hősköltemény”.

Itt tűnik fel két hősi alak: Lippay Tihamér huszárfőhadnagy és Negrotin Kázmér dzsidáskapitány. Mindkettőjükben van valami Baradlay Richárdból: Negrotin úgy dúl az ellenséges lovasság között, mint ahogy Degré Thworniczkyról mesélte, illetve mint Richárd a Királyerdőben, s Lippay fejsebével úgy marad a csatatéren a holtak között, mint Richárd, csak természetesen őt nem Pál úr védi meg az agyongázolástól, hanem egy otromba, de jószívű markotányosnő.

A fölemelő jeleneteket azonban az elkerülhetetlen vég atmoszférája lengi körül a királyerdei lovascsata diadalmas pátoszával szemben. A két főszereplő jellemfejlődésének útja innen kezdve szétágazik és amíg Negrotin folytatja a Jókai hősöknek említett genealógiáját, Lippay Tihamerről előbb csak olyan gyengeségek derülnek ki, hogy nehezen tűri a szenvedést (Jókai a sebesült Görgey nagyszerű magatartásával hasonlítja össze Tihamér „nyafogását”), majd hogy hozományvadász, hogy rossz, fegyelmezetlen katoná, kártyás, tékozló, szószegő, stb. — Pedig radikális forradalmár volt, paskvillusokat írt, amikért az osztrkok főbelövetnék.

A mi lengyelünk — cselekményét és színhelyét tekintve — legközelebb az *Akik kétszer halnak* megegyezik áll. Negrotin éppen úgy gondviselője Lippay menyasszonya, majd felesége vagonának, sőt Natália érdekében egy ideig Tihamérnak is, mint Illavay Ferenc hebehurgya unokaöccsének. Azonban Negrotin is, Lippay is más, mint elődeik. Negrotinban már említett elődeinek minden jótulajdonosságán kívül a belterjes, gépesített, racionálisan művelt mezőgazdaság Jókai-féle meghonosítóinak, az ipari nyersanyagokat geológiai módszerekkel feltáró, hámor- és kohóépítő regényhősöknek a folytatóját is megleljük.

Lippay Tihamér sem egyszerűen mása, vagy folytatása Opatovszky Kornélnek. Nem holmi gyámságra szoruló félbolond, még csak nem is a konjunktúra-forradalmárok karrierista típusából való. Nem is holmi Rengeteghy Tihamér-szerű ripacshős (*Tengerszemű hölgy*), bár mindegyikből van egyéniségében egy kevés. Lippay meggyőződéses forradalmár volt, őszinte lelkesedéssel harcolt — csak éppen gyenge jellem, aki könnyen hevül és könnyen kihűl. Amikor az ügy, amelyre életét tette, elbukott, összeomlik egész lelki tartása és a lehető legmélyebbre zuhan. (Ennek illusztrálására iktatja Jókai a *Szerelmem bolondjaiból* és a *Magnétából* ismert „lovárnő-motívumot” és a *Rákóczi fiában* is felhasznált álruhás bacchanália-jelenetet a regénybe.)

Negroten és Lippay jellemének ellentétét kitűnően mutatja meg Jókai a cselekmény Komárom körül és a várban játszódó jeleneteiben. (A színhely és számos szituáció a *Tengerszemű hölgy*ből, illetve a *Politikai divatok*ból ismerős.) Az őrsereg diadalmas utolsó kitöréseiben még egyszer felülkerekedik a magát elhagyó Lippayban a lelkes hazafi. Szava, tette, lelkesedése másokat is magával ragad, vakmerősége szinte csodát tesz — de már ekkor elhomályosítja zászlót lobogtatva sáncokra hágó alakját a higgadt, előrelátó Negroten. Lippay minden vakmerősége, hadisikere értelmetlen hősködéssé válna Negroten kevésbé tetszetős, de körültekintő magatartása nélkül. A Komáromba zárt sereg fokozatos demoralizálódása éppen a Lippay Tihámér típusúakon jelentkezik elsősorban s a Negroten-félék a legellenállóbbak vele szemben.

És így folytathatnánk a következő fejezetek sorravételével annak a megmutatását, hogy Jókai milyen kiábrándult kritikával szemléli saját osztálya szabadságharc alatti és utáni magatartását, megmutatva, hogy a legkurucabb, hazafias összeesküvésekben résztvevő magyar úr is milyen könnyen „beadja a derekát“, ha vagyonról, tekintélyről van szó, s mennyire meghatódik a „legfelsőbb elismerés“-től, a bárói rangtól. Méltó büntetése Lippaynak, hogy elárult összeesküvő-társa lövi agyon.

Túlzás volna azt állítani, hogy Jókai a magyar középnemesi réteg realista kritikáját adja e regényében, bár Lengyel Déres Jókai-tanulmányának a regényről szóló részében mintha erre is utalna. (*Nagy magyar költők* II. k. 135. l. — A regénynek egyébként valóban szép realista részletei vannak: pl. a bujdosás idején a gányó- és pásztorélet bemutatása.) Sokkal inkább az illúzióiból végképpen kiábrándult romantikus író szenvedélyes ítéletmondása jelentkezik a regény soraiban a lángolóan lelkesedni tudó, de helytállni, következetesen hűnek maradni nem képes, „nagy pipájú, kevés dohányú“, birtokát tekozló, mértéktelenül önző, mások áldozatkészségét értékelni, sőt érzékelni képtelen magyar nemes fölött.

Ezzel a magyar nemessel Jókai a hűség és helytállás népének megismert lengyelség egy fiát állíthatta csak szembe. Azét a népet, amelyik Jókai szerint is a magyarságnál sokkal kedvezőtlenebb körülmények között vívta harcát szabadságáért és soha sem adta fel reményeit, nem tántorult el eszményeitől. Negroten Kázmér — mint láttuk — nagyszerű katona. Nemcsak az ütközetben, hanem az idegőrlő várakozások idején is, az ostromzár alá vett várban.

Rendíthetetlenül hisz a forradalom vívmányainak jogosságában és a népek szabadságának eszméjében. A görögkeleti püspökkel folytatott beszélgetésében logikusnak tetsző észérvekkel szemben is megingathatatlan. „Ez az örök igazság!“ — mondja, amikor a jobbágyföldek felszabadításáról, a sajtószabadságról, a nemesség adófizetésének indokoltságáról esik szó.

Kettős küldetést vállal: eljuttatni a körülzárt Komáromba a magyar vezérek új haditervét, amelynek sikeres végrehajtásával talán még sikerülhet változtatni a hadihelyzeten, s egyben megmenteni a püspök húgának, Natáliának a vagyonát. Feladatai végrehajtásában páratlan találékonyságroái tesz bizonyosságot. Papi álruhában átvágja magát a sebesült Lippayval és menyasszonyával a felvonuló cári hadseregen. (Jókai itt is, mint más műveiben. saját Világos utáni menekülésének motívumait szövi a történetbe.) Közberkiderül, hogy a titkos napiparancs, amit Negroten visz Komáromba, már az

újságokban is megjelent. Gerillákkal, derék magyar parasztokkal szövetkezve menti Komáromba sebesült bajtársát és annak menyasszonyát, hogy a vállalt feladatnak legalább egyik részét híven teljesítse, szavát megtartsa.

Útközben — ahol csak teheti — segít a bukóban lévő magyar ügyön. Ügy mellékesen felszerel egy gerilla-csapatot is, de gavallériából is leckét ad a magyar huszártisztnek. Az eszeveszett fölfordulásban szinte varázsló módjára előteremti Natália egész menyasszonyi kelengyéjét az utolsó csipke-gallérig.

Minden férfias erénye mellett nőiesen szerény. (Amikor Komáromban megéljenezték, „futott is Negrotin, mintha a hátát ütötték volna nagajkával“.)

A politikában távol áll minden szélsőségtől. Amikor tudomására jut, hogy a vár tisztikarának egy része a Jókai szerint derekas kapitulációs feltételeket szabó Klapka életére tör és kétségbeesett hóbortosságában holmi „Respublica Komáromiensis“-t, siralmas pünkösdi királyságot tervez (bár az adott viszonyok között Jókai sem tartja egészen lehetetlennek a terv keresztülvitelét), Negrotin nemzetközi perspektívában szemlélve a dolgokat („két nagyhatalom egyesült ereje összetöri a szabadságharcosok seregét“), rábírja Natáliát, hogy leplezze le az összeesküvést, s ezzel nemcsak Tihamért és Natáliát menti meg vagyonukkal együtt, hanem megmenti a magyarságot attól, hogy dicső harca véres komédiával érjen szegyénteljes véget.

De mindezek az egyéb, hasonló témájú Jókai-művekből ismert jellemvonások mellett különleges tulajdonságai is vannak Negrotinnak. Ezekben talán Illavay Ferenchez hasonlít, bár — mint már utaltunk rá — a gondjaira bízott Tihamérral szemben nem olyan könnyű a dolga, mint Illavaynak a csak félig beszámítható Kornéllal. Illavaynak könnyű erkölcsi fölényben maradnia. Negrotin sokkal súlyosabb helyzetben kell, hogy helytálljon, hogy hű maradjon önmagához és makulányi folt se essék becsületén. Lippay Tihamér végeredményben teljesen önálló, felnőtt férfi, akihez Negrotint rokon kapcsolatok sem fűzik. Ami egyedül kötelezhetné, az adott szava. Ennek kötelező ereje azonban megszűnt akkor, amikor Negrotin világosan és véglegesen belátja, hogy Lippay nemhogy boldoggá tenné Natáliát, hanem teljesen összezúzza testét-lelkét. Nem is a formális szó tartja vissza Negrotint attól, hogy hagyja vesztébe rohanni Lippayt, hiszen akkor cselekedne adott szava szellemében, ha megóvná Natáliát a Tihamér oldalán reá váró szenvedésektől. Natália iránt érzett titkolt szerelme, amelyről tudván-tudja, hogy beteljesíthetetlen, okozza végeredményben mindhármukat végzetes veszélybe sodró tartózkodását, amelylyel elutasítja a számtalanszor felkínálkozó alkalmakat a lehetetlen háromszögnek gordiuszi csomó módjára való kettévágására. Ezzel az emésztő problémával a szívében tart ki a szerencsétlen házaspár mellett, mint földi gondviselés. Vállal méltatlan szemrehányásokat attól, aki mindenét neki köszönheti, Lippaytól, és vállal gyalázatot a világ szemében, amely csak amolyan „házi lenygel“-nek tekinti.

Negrotin mérhetetlenül szenved ebben az erkölcsi kényszerhelyzetben. Alakja éppen ebben a situációban magasodhatnék elérhetetlen erkölcsi magasságokba, messze az őt megelőző Jókai-hősök fölé. Sajnos az öreg Jókainak már nincs elég ereje, hogy ezt a lelkiállapotot mélyen elemezze (legalább annyira mélyen, mint Tímár Mihályét az *Aranyemberben*). Negrotin vívódásait csak külsőséges eszközökkel szemlélteti s így óhatatlanul az a látszat fe-

nyezet a regény lapjain, hogy szegény Negrotin amolyan Jókai által lehetetlen helyzetbe hozott Dobbin-kapitány (Thackeray: *Hiúság vására*) aki a regény-író önkénye miatt nem cselekedhet saját temperamentuma és jelleme szerint. Mindezt Jókainak az a fogása is megerősíti, hogy Negrotin zsidó voltát az utolsó pillanatig titokban tartja, s csak akkor árulja el, amikor már az olvasó — látva Lippay Tihamér gyászos végét — fellélegzik: végre elnyerheti Natália kezét a már-már hóbortosnak tűnő daliás lengyel. Ekkor viszont Natália nem képes előítéletein túltenni magát, ha meg is fordul fejében a gondolat, hogy ekkora hűséget minden előítélet sutbadobásával kellene viszonznia. Nincs tehát kiút! Negrotin sorsa tragikus: szinte már az esztelenség határát súroló hűsége és helytállása csak tragikumhoz vezethet. Eleve látja, hogy Natália sohasem lehet boldog azon az úton, amelyen neki kell vezetnie, hogy Lippay érdemtelen Natália kezére, viszont ő maga, aki mélyebben és hívebben szereti, úgyszemint kaphatja meg. Végeredményben tehát a hűség és helytállás is értelmetlen, csak az eszményi erkölcs szempontjából van értéke. Ennek az értéknek viszont vajmi kevés köze van az egyes emberek boldogságához. Némi joggal mondja Sarkadi Imre az *A mi lengyelünk*-re is célozva, hogy Jókai hősei „nem azért nem lesznek árulók, mert az ügyet vágyják és szeretik, hanem mert becsületesek, valami elvont és érdek nélküli értelemben“. (*Jókai ürügyén* Művelt Nép 1954. okt. 10.) — Csakhogy ez az elvont és érdek nélkülinek látszó becsületesség magában foglalja — Jókai szerint — az összes valódi emberi értéket. Hogy az ügyet az emberek többségének gyalrósága miatt nem lehet megvalósítani, az nem az ügy, az eszme hiábavalóságát, hanem az emberek hitványságát mutatja, amely nemcsak az egyetemes nagy eszméket, hanem a becsületesek egyéni boldogságát is megvalósíthatatlanná teszi — vallja a kiábrándult, öreg Jókai.

Túlzónak érezzük Sarkadi sommás megállapítását: „*A mi lengyelünk* hősei egy kabaré-katasztrófán keresztül vergődnek, s kivergődnek, mert ott van közöttük a realpolitik, aki az ország bukásának pillanatában is a titokban imádott nő anyagi érdekeire vigyáz.“ (Uo.) Mint láthattuk, Negrotintól távol áll az ilyen önzés és a nemzet ügye iránti érzéketlenség. Reméljük, sikerült megmutatnunk — a valóban gyenge regény mentetegetése nélkül —, hogy sokkal többről van szó a műben anyagi érdekeknél és kabarékatasztrófánál. Az óhatatlan, hogy a kiábrándult Jókainak a szabadságharc utolsó napjairól rajzolt képe — amikor bizony oly ritka volt az erkölcsi bátorság, amely legfeljebb mártírkoszorúval kecsegtetett, vagy azzal sem — ne idézzon valamit *A nagyidai cigányok* keserű komédiájából.

A sajnós, sikerületlen „sommázás-kísérlet“-ben a nagy eszményekhez és a nagy időkhöz méltatlanná vált osztályáról mondott Jókai keserű bírálatot és a morális zartás, a szilárd jellem utolsó, romantikusan eszményített nagy alakját igyekezett maradék erejével megmintázni Negrotin Kázmérban, a „mi lengyelünk“-ben.

*

Nagy regényírónk lengyel alakjai általában elmosódott arculatú, elvont hősök. Nem hordanak magukon jellegzetes nemzeti vonásokat sem. Jókainak nem volt módjában közelebbi, bizalmas viszonyba kerülni lengyelekkel. Viszont életének egyes, éppen válságos korszakaiban, amikor honfitársaiban csalódott, amikor eszményeinek beszennyezését, porbahullását látta, minden igaz eszmény megtestesítőjét látta bennük. Ehhez minden oka meg is volt azok után a tapaszt-

latatok után, amelyeket 1848—49-ben velük kapcsolatban szerzett. Ez a lengyelek emberségébe, hűségébe, hősie helytállásukba vetett hit melegíti át alakjukat, teszi rokonszenvéssé számunkra mindannyiukat „*A gyémántos miniszter*“ becsületére kényes emigránsától kezdve *A mi lengyelünk* tragikus sorsú dzsidáskapitányáig.

Amikor végigtekintünk rajtuk, nemcsak Jókai írói, emberi arculatából látunk meg többet, nemcsak sokszor ellentmondásos egyéniségét értjük meg jobban, hanem megerősödünk a lengyel nép iránti testvéri érzelmeinkben is, hiszen Jókai e nép megbecsülésére, szeretetére, népeink barátságára nevel ma is.